

İçindekiler

Önsöz *Gerald N. Grob*.....9

Giriş: Fromm'un Hayatını Yazarken 13

I. KISIM ALMANYA

1 Değişken Acemi.....35

2 Frankfurt Bilgini 62

II. KISIM AMERİKA

3 Avrupalı Bir Entelektüelin Amerikanlaştırılması 101

4 Özgürlükten Kaçış 134

5 Klinisyen ve Ahlakbilimci 156

6 Sevgi ve Akıl Hocalığı.....195

7 Siyaset ve Düzyazı 224

III. KISIM GLOBAL VATANDAŞLIK

8 Problemleri Bir Dünya İçin Peygamberlik.....267

9 Üçüncü Yol 292

10 "Hayat Savurganlıktır": Adeta.....308

11 Umut ve Yavaşlama.....324

12 Sevgi ve Ölüm.....349

Kaynakça Notu.....399

Teşekkür.....405

Notlar 409

Yazar Hakkında 470

Önsöz

Gerald N. Grob

HENRY SIGERIST ONURSAL TARİH PROFESÖRÜ
RUTGERS ÜNİVERSİTESİ

1940 sonlarında New York City Üniversitesi'nde öğrenciyken, sosyal bilimlerde bir programa kayıt oldum. Antik Yunan döneminden bu yana toplumumuzu şekillendiren yaklaşık elli kitap okumamız gerekiyordu. Bunların arasında Erich Fromm'un *Özgürlükten Kaçış* da vardı. Bu kitaptan o kadar etkilendim ki *Sağlıklı Toplum*'u okuyarak devam ettim ve sonraki yıllarda da yazılarının meraklı bir okuru oldum. Özellikle etkileyici bulduğum şey, Fromm'un önemli ve karmaşık fikirleri net ve tutarlı bir biçimde sunarken bu alanın jargonundan uzak durarak yazma becerisiydi. Bu, çok önemli ve son derece bilimsel biyografinin de kanıtlağığı gibi Lawrence Friedman'da da aynı yetenek vardır. Bu, yıllardır okuduğum en heyecan verici kitaplardan biridir.

Benim Fromm'un yazılarına olan ilgim geçmişimden kaynaklanmaktadır. Doğu Avrupa'dan gelen bir ailenin çocuğu olarak, birkaç yıl Yahudi okuluna gittim, orada Talmud ve özellikle de Musevilikteki peygamber geleneğiyle tanıştım. Friedman'ın kitabı Fromm'un bu geleneği nasıl temsil ettiğini bize açıklıkla ve özenle göstermektedir; o daha iyi bir geleceğin mümkün olduğuna dair umut veren bir toplum eleştiriydi. Dünyanın nükleer bir imha tehdidi altındaymış gibi görüldüğu bir dönemde yaşayan Fromm, kendisini bilimsel yazı ve düşünce ya da psikanaliz uygulamasıyla sınırlandırmamıştı. Friedman, Soğuk Savaş'ın doruklarındaki bir dönemde Fromm'un ABD Başkanı Kennedy'nin dikkatini çektiğini ve başkanın savaşçı söylemini değiştirmesine yardım etmiş olabileceğini keşfetmiştir. Gerçekten de Kennedy daha sonraları, Fromm'unakilere benzer sözler, ifadeler ve mantık kullanarak, barış içinde bir arada yaşama ve nükleer silahsızlan-

ma çağrısında bulunmaya başlamıştı. Bu tehlikeli yıllar boyunca Fromm, Adlai Stevenson ve William Fulbright gibi bazı önemli politik şahsiyetlerle düzenli iletişimi sürdürmüş ve uluslararası ilişkiler konusunda uzmanlık alanı olan, Almanya'daki savaş sonrası gelişmeler konusunda sık sık Kongre'nin çeşitli komitelerinin çalışmalarına katılmıştı. Aynı zamanda Fromm'un bazı ülkelerin devlet başkanlarıyla da ilişkisi olmuştu. Bütün bunlar üst düzey devlet yetkilileri ile insan hakları ve barış eylemcileri arasında köprü kurma çabasının bir parçasıydı. Aslında Fromm nükleer silahları sınırlandırmayı amaçlayan Nükleer Politikalar Ulusal Komitesi ve daha sonra da Uluslararası Af Örgütü'nün kurucusu ve başlıca destekçisiydi. Friedman'nın o bildik kusursuz araştırmacılığına dayanan biyografisi, bu önemli kişisel ve kurumsal bağlantıları ortaya çıkaran ilk çalışmadır.

Fromm'un yaşamının ilk yılları daha sonraki düşünce tarzını büyük ölçüde şekillendirmişti. Bütün karmaşıklığıyla bu yılların zengin dokulu ve özenle belgelenmiş bir analizini burada buluyoruz ve bu da kitabın bir başka ilkidir. Kaygı dolu babası ve zaman zaman depresyona giren annesi onun sorunlu bir aile düzeninden kaçmak istemesine neden olmuştu. Bu deneyimler, sonuç olarak yetişkinlikte odağını "sosyal karakter" üzerinde şekillendirmişti. Bireyin kişiliğini şekillendirmede libidinal enerjinin rolünü vurgulayan Freud'un tersine Fromm, insanların, yaşamları sosyal yapı ve kültür tarafından şekillendirilen sosyal varlıklar olduklarını giderek daha fazla vurgulamıştı. Bu tür görüşler, zaman zaman Freud düşünmeye değer olsa da -hatta aynısını söylese de- Ortodoks psikanaliz çevrelerinde bir sapkınlık olarak görülüyordu. Bununla beraber, 1930'ların ortalarından sonlarına kadar, Fromm'un Frankfurt Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'ndeki tehlikede olan meslektaşlarını Nazi Almanya'sından çıkarıp Columbia Üniversitesi'nin güvenli ortamına getirmek için çabalarının ardından, Freud ve Fromm'un entelektüel açıdan yolları giderek daha fazla (ama tamamen değil) ayrılmış görünüyordu. Fromm, Freud'un psikanalitik açıdan Ortodoks olan yandaşlarının bakış açılarından hızla ve çok fazla uzaklaşıyordu. 1950'lerin ortalarında Frankfurt Enstitüsü yıllarından arkadaşı olan Herbert Marcuse tarafından, Freud'un temel içgörülerini terk ederek psikanalizi anlamlı derecede zayıflatmakla suçlanıyordu. Friedman Marcuse'un eleştirisinin neden yanlış olduğunu açıklamaktadır. Genel olarak, Fromm-Freud ilişkisini herhangi

bir bilim insanından daha karmaşık terimlerle anlatmakta, uzun vadede aralarındaki teorik farklılıklar çoğalmış olsa da, uyumlu oldukları önemli alanları göstermektedir. Bu, karşılıklı dışlayıcı bir ilişkiden daha çok, değişen bir kavramsal “dans”tı. Aslında ikisi teorik bakış açılarını tartışmak için Baden Baden’de doğrudan bağlantı kurmuş olabilirlerdi. Bir kere daha bu biyografinin olağanüstü derinliğini ve çok yönlülüğünü görmekteyiz. Burada yeni pek çok kanıtla birleşen, çok sayıda yeni ve ilginç yorumlar bulunmaktadır.

Kariyeri boyunca Fromm -David Riesman, Arthur Schlesinger Jr. ve Robert Lynd gibi birkaç kişi hariç olmak üzere- akademisyenlere hitap etmemişti. Fromm Amerikan akademik topluluğundan dışlanmasından çok nadiren söz etse de, topluluğun dar odağının, sınırlı ve uzmanlaşmış ilgi alanlarının, hatta kelime dağarcığının insanlığın karşı karşıya kaldığı dev problemlerden çok uzak olduğunu düşünüyordu. Sonuçta, kitaplarını Friedman’ın gösterdiği gibi, tam anlamıyla olağanüstü bir ilgiyle karşılandığı topluma, sokaktaki insana yazıyordu. Satış rakamları binler değil, milyonlardı. Kitaplarından sadece bir tanesi bir milyondan biraz az satmıştı. Yarım yüzyılı aşkın bir süre önce yayınlanmasından itibaren yirmi beş milyondan fazla satan ve bugün hâlâ çok iyi satmaya devam eden *Sevme Sanatı* rekor kırmıştı. Sevginin önemi üzerine vurgusu, savaştan nefreti, demokratik sosyalist değerlere bağlılığı, tüketim toplumuna ve materyalizme keskin eleştirisi ve kapsayıcı hümanizmi onu yirminci yüzyılın en çok okunan ve hayranlık duyulan yazarlarından biri yapmıştı. Bu, olağanüstü bir hikâyedir ve Friedman bu hikâyeyi sanatsal bir şekilde anlatırken bir dizi özenli yorumla harmanlamaktadır. Sonuçta ortaya çıkan mükemmel ve bilimsel bir biyografidir.

Toplumdan gördüğü ilgi ve dikkat çekici popüleritesine, üç başkan adayı da dahil olmak üzere, seçimle gelen bazı önemli kişiler üzerindeki etkisine rağmen, Fromm’un yazıları Amerikan akademik camiasına hiç uymamıştı. Dünyanın hemen hemen her köşesinde satmaya devam eden kitapları devlet başkanlarından, hatta Papa’dan övgü almış ve her yerde öğrencilerin favorisi olarak kalmış ama yine de Amerikan profesörleri arasında çok az ilgi görmüştü. Neden böyle olduğu gizemini korumaktadır çünkü Almanya, İtalya, İsviçre, Meksika ve Doğu Avrupa’nın büyük bir bölümündeki akademisyenlerden hak ettiği övgüleri almıştı.

Profesör Friedman'ın, ayrıntıya olan dikkati ve giriftliğiyle, nefis bir şekilde yazılmış bu muhteşem kitabı öyle ilgi çekici ve ince düşünülmüştür ki, Fromm'un yaşamına ve görüşlerine her yönüyle ilgi uyandıracığı kesindir. Birkaç ülke ve birkaç dildeki çok sayıda elyazması ve basılı kaynaklarda yapılan kapsamlı araştırmaya dayanarak Fromm'un, itaatkâr bir Yahudi ailedeki çocukluğundan itibaren izini sürmektedir. Bazı açılardan dini eğitimi sonraki yaşamının gideceği yönü önceden göstermiştir. Friedman, kültür ve çevrenin düşünce tarzını ve kişiliğini nasıl şekillendirdiğini ve sonra İbranice İncil'deki peygamberlere benzer bir yöne götürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu çalışma o kadar ilginç, o kadar sanatsal, o kadar dürüst ve dengelidir ki, Fromm'un hayatı boyunca ilgilendiği sorunlarla mücadele etmeye gönüllü olacak geniş bir okuyucu kitlesi bulacaktır. Bana göre Fromm'un modern topluma söyleyecek çok fazla şeyi olduğu kesindir ve Profesör Friedman'ın kitabı bu büyüleyici şahsiyetin hayatına yoğun bir ilgiyi yeniden yaratacaktır. Fromm da hayat hikâyesinin böylesine becerikli ve dürüst şekilde anlatılmasından memnun olurdu. Friedman dikkat çekici bir biyografi yazarı ve ödüllü, saygın bir tarihçi olduğunu kanıtlayan bir kitaba daha imza atmıştır.

Giriş

Fromm'un Hayatını Yazarken

1958 yazının sonlarıydı, annemle babamın ve büyükannemle büyükbabamın Los Angeles'taki evlerinden ayrılmaya hazırlanıyordum. Birkaç gün içinde, California Üniversitesi'nin yeni Riverside kampusunda, birinci sınıf öğrencisi olacaktım. Doğu Avrupa göçmeni olan büyükbabamla beraber seyrettiğimiz tek program *The Mike Wallace Show*'du. Wallace, Erich Fromm ile bir saatlik bir röportaj yapmış, onu esas olarak iki "yaşamı" (Freud'dan bu yana en önemli psikanalist ve Ruslarla barış içinde bir arada yaşama savunucusu) olan bir adam olarak tanıtmıştı. Röportaj boyunca Fromm, Wallace'ın görünüşteki iki yaşamı konusunda yaptığı tanımlamaları keyifli bir şekilde detaylandırmış; kendisini ilk önce psikanaliz konusunda bilgili bir klinisyen; ikinci olarak siyasi eylemci; üçüncü olarak sosyal eleştirmen; dördüncü olarak da toplumu bilgilendirmeye kendisini adanmış bir yazar olarak tanımlamıştı. Fromm bu rollerin, dışlayan ya da benzeşmeyen değil, insanın görünüşteki nefretin, şiddetin ve savaşın ötesine geçme acizliği karşısında, yaşam sevgisi peygamberi olarak kendi vizyonuyla birbirine bağlanan roller olduğunu vurgulamıştı.

Hayatımın sonraki elli iki yılında ve 2008'den beri de Anke Schreiber'in büyük desteğiyle, Rönesans adamı Fromm'la -onun fikirleriyle, "yaşamları"yla ve iç çatışmalarıyla- kendi kavramsal ve bazen de kişisel diyaloguma devam ettim. Hayatın olasılıklarını geniş bir menzile manevi ve estetik olarak yaymaya ama günlük deneyimlerin gereksinimleriyle başa çıkmak için de, varlığının çeşitli yönlerini belirli bileşenlere ("yaşamlarına") yerleştirmeye ihtiyaç duyan hassas bir hümanist olduğundandı kısmen bu çatışmalar. İnsanın bu iki yönü kişisel ve kavramsal olarak birbiriyle çatışıyordu.

Bir örnek açıklayıcı olabilir. Fromm'un Freud'la kavramsal tartışmasını, Freud'un psikanaliz formülasyonunu asi bir şekilde inkârdan ziyade, Hitler'in kaba ve sert diktatörlüğü yüzünden köklerinden kopartılan iki kültürlü bir Avrupalının zihin ve ruh yaşantısındaki zarif bir dans olarak gördüm. Her ikisi de, vatanını terk etmeye ve yurtdışındaki günlük yaşamın çeşitli rollerini ve gereksinimlerini yeniden tanımlamaya zorlanmıştı. Ayrıca ikisi de, sivil toplum adabını barbarlıktan ve toplu katliamdan ayıran bıçak sırtını, kapsamlı olarak anlamak için benzer ve farklı araştırmalar yapmıştı. Bazı bakımlardan, Freud'un *Uygurluk ve Hoşnutsuzlukları* ve Fromm'un *Özgürlükten Kaçış*'i bu kavramsal ve ruhsal araştırmanın temsilcileriydi. Bu, her biri yirminci yüzyılın yıkıcı akımlarını açıklamak için kendine özgü tarzın ve özel koşulların peşinde olan iki pratisyen psikanalistin zihin ve duygu dansıydı. Fromm, sevginin panzehir olduğu sonucuna vardı. Freud daha az umutluydu.

Siyasi eylemci olarak yaşamında, savaşız bir dünyaya ilişkin peygambersi vizyonunun resmi erkân tarafından ciddiye alındığı büyüklü bazı anlar olsa da, Fromm sevgiyle mühürlenmiş uluslararası barış ve adaleti sürdürme konusundaki birincil siyasi hedefini asla gerçekleştiremedi. Bu büyüklü anlara başlıca örnek, Soğuk Savaş'ın en tehlikeli yıllarında, Başkan John. F. Kennedy üzerindeki etkisiydi.

1960 sonbaharında, Fromm'un *Daedalus* dergisinde, silahlanma kontrolü ve silahsızlanma üzerine yayınladığı bir makale, başkan aday Kennedy'nin dikkati çekti. Makalede Fromm, Amerika'nın Sovyetlere silah azaltılması konusunda ardı ardına teklif yağdırmasını öneriyordu; bu bütün kimyasal silahların yok edilmesiyle sonuçlanacaktı. Güçlü bir federal silahsızlanma ajansı çağrısında da bulunuyordu. Başkanlığının onuncu ayında Kennedy, Silahların Kontrolü ve Silahsızlanma Ajansı kurulması için Kongre'yi harekete geçirdi. Danışmanlarından, Fromm'un Sovyetler Birliği'ne sürekli baskı yapılması önerisini değerlendirmelerini de istedi. Bunun üzerine, Kennedy'nin ulusal güvenlik danışmanı McGeorge Bundy, Fromm'un Sovyet ve Alman siyaseti konusundaki birkaç yazısını, Oval Ofis brifing materyallerine dahil etti. Bu dolaylı bağlantı şekli, Küba Füze Krizi'nin neredeyse nükleer bir savaşa yol açmak üzere olduğu 1962 sonbaharında da devam etti. Krizin hemen arkasından, Kennedy'nin Fromm'la bir telefon görüşmesi yaptığına inanmak yerinde olur.

Sonra Temmuz 1963'te, Amerikan Üniversitesi'ndeki büyük söylevinde başkan, her zamanki savaş yanlısı Soğuk Savaş söylemlerinden önemli derecede sapma gösterdi ve dünyanın yok olmasını önlemenin bir yolu olarak nükleer silahsızlanmayla birlikte, Sovyetler'le barış içinde yaşama ihtiyacını vurguladı. Pek çok brifing belgesi ve "ilgililer"le özel konuşmalar belli ki söylevini şekillendirmişti. Ama Kennedy'nin muhakemesi, temsil ettiği ahlaki değerler ve hatta konuşmasında kullandığı dil Fromm'un kendi yazılarının bazı kısımlarını, özellikle de *Daedalus* makalesini andırıyordu.

Soğuk Savaş'ın en tehlikeli günlerinde, Amerika'nın Vietnam'daki felaket getiren varlığı da dahil, yurttaşlık hakları hareketi ve insan onuru için küresel çığlıklar arasında, küresel nükleer imha gerçek bir olasılıkken, Fromm'un konferansları ve kitapları, fazlasıyla cömert bağışlarıyla birleşip barış ve insan hakları eylemcilerini savaşız bir dünya için konuşmak üzere harekete geçirmeye yardımcı oldu. Ötekinde olduğu gibi burada, yaşamları içinde daha az siyasi olanında da, Fromm peygamber dilinde -insanlık için küresel misyonu olan biri olarak- konuşuyordu. Bu niyetle, Makul Nükleer Politikalar Ulusal Komitesi ve Uluslararası Af Örgütü'nün kurulmasına yardımcı oldu ve mali kaynak sağladı, her iki grubun liderliğinde aktif rol aldı.

Fromm seçimle gelmiş, etkili politik arkadaşları arasında önemsenirdi. Adlai Stevenson, William Fulbright, Philip Hart ve Eugene McCarthy dünya meselelerinde ona danıştırlardı. Fromm, Kongre'nin kıdemli üyeleriyle, Birleşmiş Milletler'deki görevlilerle ve Kennedy'nin kabinesindeki birkaç kişiyle görüşürdü. Küresel meselelerdeki yeni bilgileri güçlü analizlerle birleştirirken, peygambersi eğilimi bazen, siyasi sürece özgü olan uzlaşma ve kaytarmaya alışkın politikacılarla olan iletişiminin verimliliğini kısıtlardı. Yine de kurduğu bağlantılarda Fromm, bir yanda barış ve insan hakları eylemcileri ve müttefikleriyle, diğer yanda üst düzey devlet yetkilileri arasında zaman zaman kullanılan bir köprü kurulmasına yardımcı olmuştu.

1960'larda, kendimi eylemci ve kuramcı Fromm ile özdeşleştirmeye başladım. Elbette ki, Freud ve Marks konusundaki bazı bakış açılarına katılmadığım oldu. Ama Amerikan barış hareketindeki çalışması ve Soğuk Savaş'ın en korkunç yıllarında, "şeytani" denilen Rusları kınamayı reddedişi, hem bilim, hem de eylem algımı ciddi şekilde etkiledi. Gerçekten de, 1964'ün

Mississippi Özgürlük Yazı'na katılmamı ve Amerika'nın Vietnam'a askeri müdahalesini geri çekmek için mücadelemi tetiklemişti. Bu eylemcilik süreci, o zamandan sonra yazdığım bütün kitapların tematik yapısını kolaylaştırdı ve sonu gelmez gibi görünen siyasi maceralara girişmeme yardımcı oldu. Benim ve Fromm'un siyasi eylemciliği elinizdeki kitapta gayet belirgindir.

Fromm'un psikanaliz, ahlakbilim, ilahiyat, siyaset teorisi, sosyal felsefe, kültürel eserler ve daha çok da döneminin gizli ideallerine ve korkularına hitap eden sade ve dolaysız yazı tarzında girift düşüncelerini olağanüstü şekilde iletme kapasitesi onun bir sosyal eleştirmen ve "halk aydını" olarak "yaşam"ını kolaylaştırıyordu. Aristo, Goethe, Schiller, Tolstoy, Hesse, Einstein, Bertrand Russell ve diğer entelektüel devleri hiç duymamış olan okurlar, Fromm'un çağdaş dünyanın özel meseleleri ve kaygıları aracılığıyla onları ele aldığı, duru ve canlı yazılarında onların fikirleriyle tanıştılar. Bu müthiş düşünürleri, örneğin, tüketici kültürü, kurumsal kapitalizm, militarizm ve otoriterciliğe sert bir eleştirelilik getirmek için kullandı. O alternatif olarak bir tür biyofili* -yaşam sevgisi ve sevgi yaşamı- peygamberi oldu.

Fromm'un 1956 yılında yazdığı *Sevme Sanatı*, dünya çapında yirmi beş milyondan fazla satmıştır; tıpkı yarım yüzyıl önce California Üniversitesi'ndeki sınıf arkadaşlarım olduğu gibi, bugün Harvard öğrencilerimin de favorisidir. Kuşaklar boyunca, okurlarının kişisel ve sosyal yaşamlarıyla olağanüstü bağlar kuran bir kitap olmuştur. Fromm'un kitaplarının en derini ve en önemlisi olan, Stalin ve Hitler döneminde otoriteryanizmin sosyal psikolojisini kazıp çıkararak *Özgürlükten Kaçış* (1941), yirmi sekiz dilde, beş milyondan fazla satmıştır. 1956 Macar Ayaklanması'ndan beri, diktatörlük rejimine karşı çıkılan her yerde, şaşırtıcı derecede iyi satmıştır. 2011 Arap Baharı en güncel örnektir. Konusu ne olursa olsun, Fromm'un kitaplarının çoğu bir milyondan fazla satmıştır.

Fromm dünya çapında çok etkili bir eğitimciydi; bu çok az entelektüel ve bilim insanının sahip olabileceği çok önemli bir yetenektir. Bu gerçek, biyografisinin tematik yapısına önemli bir

---

* İlk defa Erich Fromm'un kullandığı bu terim, "canlı ve yaşamsal olan şeyler tarafından cezbedilme yolundaki psikolojik saplantı" anlamında kullanılmıştır.

katkıda bulunmaktadır, çünkü insan Fromm'un hayatında, deneyimleri ile etrafındaki toplumun korkuları ve umutları arasında kararlı bir bağlantı bulabilir. Bu, özellikle 1960'ların sonlarında, Avrupa ve Latin Amerika'daki öğrenci protesto hareketleri Amerika'dakilerle birleştiği zaman böyleydi. Fromm'un, o dönemin meselelerini yansıtan kitapları ve halka hitapları küresel düzeyde temel rehberlik sağlamıştı. Kurumsal kapitalist toplum ve bürokratik devlet sosyalizminin modern insanın ötekileştirilmesiyle ilgili olduğunda ısrar ederek, hem Batının kapitalist piyasa, hem de bürokratik Stalinci devlete alternatif olarak demokratik sosyalist bir "Üçüncü Yol"u savunmuştu.

Fromm, Üçüncü Yol'unu öncelikle, seçimle gelmiş devlet adamlarının doğrudan ulaşılabilir oldukları, demokratik bir yönetim şeklinde bireyin refahı ve mutluluğuna değer veren, "hümanist" bir toplum olarak canlandırmıştır kafasında. Ancak, 1970'lerin başlarında, savaşı, saldırganlığı ve başkalarını aşağılamayı, kapitalist, sosyalist ya da başka herhangi bir toplumsal ve ekonomik yönelime sahip olan pek çok ülkenin doğasında var olan bir şey olarak görmeye başlamış ve Üçüncü Yol Fromm'un, bir şekilde, ulus devletin kendisine bir alternatif olarak belli belirsiz bir metaforu haline gelmiştir. Soykırım, Stalinci uygulamalar, Hiroşima ve Vietnam'dan sonra, Fromm gibi halk forumlarında, ulus ve ulusalcılığın iyilikten çok kötülük getirdiğini ifade eden çok az sayıda sosyal yorumcu, bilim insanı ve bürokrat çıkmıştı. Onlar "Tek Dünya" ve "İnsanlık Ailesi" istiyorlardı. Ama içlerinden çok azı, bu mesajı Fromm kadar net ve makul bir şekilde geliştirebilmiş ya da milyonlarca dinleyici kitlesini ulusal bağlılıklarını yeniden düşünmeye ikna edebilmişti.

Fromm'un ulusal ve uluslararası kamusal alandaki önemi, bir grup Amerikalı akademisyen arasında sevilmemesine neden oldu. Bir ölçüde bu, kendisini profesörler, uzmanlaşmış kütüphaneler ve veritabanlarından ve Amerika'da yürütülen akademik araştırma ve yazılardan uzak tutma eğiliminin bir sonucuydu. Fromm, arkadaşı ünlü sosyolog David Riesman'ın "Akademik Devrim" olarak adlandırdığı, sosyal bilimlerin birimlerinin, kendi "dilleri," uzmanlık alanları, alt alanları ve zorlu araştırma ve yazım standartlarıyla çok iyi şekilde belirlendiği yapının çok dışındaydı.

Diğer faktörler de Fromm'un büyük bir filozof olarak kabul görmedeki sıkıntısını artırdı. 1955'te, Frankfurt Enstitüsü'ndeki

yıllarından arkadaşı Herbert Marcuse ile karşılaştı. İtibar sahibi bir filozof ve öğretim görevlisi olan Marcuse, Freud'un daha kuramsal olan çalışmalarını okuyarak psikanalize aşına olmuştu ama klinik deneyim ya da terapötik işbirliğini kavrama eksikliği vardı. İkisi, New York'un önemli bir savaş sonrası entelektüel ve kültürel dergisi olan *Dissent*'in birkaç sayısında birbirleriyle atıştılar. Marcuse, Fromm'un Frankfurt Enstitüsü'nden meslektaşları Theodor Adorno ve Max Horkheimer'in on sekiz yıl önceki saldırılarını tekrarlayarak, onu, Freud'un libido dürtülerinin insan kişiliğini canlandıran, derine gömülü biyolojik varlıklar olduğu önermesini terk edip, psikanalizin devrimsel içeriğini yok etmekle suçladı. Bir başka deyişle, Marcuse, Fromm'u bazı bilim insanlarının "yenilikçi" gündem -insanoğlunun iç dünyasını sosyal manipülasyonlar ve baskıdan (örneğin, süper ego) kurtarmak için "Freudyen" yaklaşım- dedikleri şeyi boş vermekle suçladı. Sol'daki etkili birtakım Amerikalı düşünürler de (içlerinden bazıları "New York entelektüelleri" diye adlandırılırdı) Marcuse'un suçlamasını tekrarladı. Bu, bazı bilim insanları arasında bir süre etkili oldu, bağnazlar arasında da hâlâ sürüyor.

Ancak Marcuse'un suçlaması, Fromm'un siyasi eylemci ve küresel eğitimci yetenekleri konusunda diğer çevrelerin büyük desteğini engelleyemedi. Marcuse'un suçlaması, Riesman'ı, Fromm'un Freud'a karşı teorik alternatifini -dış toplumsal yapıların iç dürtüleri yeniden biçimlendirdiği ve kişiyi hayatına uyumlu hale getirdiği, ana hatları muğlak şekilde çizilen bir "sosyal karakter" kavramı- reddetmeye de ikna edemedi. Aslında, Riesman oldukça eğitici olan klasik kitabı *Yalnız Kalabalık*'ın tematik yapısının büyük bir kısmında sosyal karaktere itibar etti. 1940'ların başlarından itibaren, Benjamin Spock ebeveynlere çocuklarının üzerinde aşırı kontrol uygulamaktan kaçınmayı öğretirken, Fromm'un "otoriter karakter" görüşünü yoğun şekilde kullandı. Papa John Paul II, Fromm'dan insanlık için müthiş bir öğretmen olarak söz etmiş, *Sahip Olmak ya da Olmak* kitabını oldukça ruhani bir kitap olarak nitelendirmişti; Fromm'u Vatikan'a davet edip ruhani öğretimin bakış açılarını tartışmıştı. Bunun gibi örnekler, Fromm'un akademik çevrenin ötesindeki azımsanamayacak ve devamlı etkisini vurgulamaktadır. Filozof olarak girişimlerinde güçlüklerle karşılaşacak olsa, yaşamının diğer alanları etkilenmeden kalıyordu.

Yaşamının sosyal yorumcu ve entelektüel alanında Fromm, Karen Horney, Paul Lazarfeld ve Paul Tillich gibi şahsiyetleri de kapsayan bir neslin üzerinde bariz bir rol oynadı. Onların yazıları ve genel söylemleri, 1930'larda otoriter Avrupa hükümetlerinin yükselişi ile Soğuk Savaş yıllarındaki nükleer savaş olasılığı arasında kalan dönemin ürünleriydi. Fromm gibi, bu kuşaktan pek çoğu da, faşizmle ürkütücü karşılaşmalar yaşayan laik Yahudilerdi; çığ bağnazlık, kitle halinde ötekileştirme, kaba ulusalcılık ve insanda var olan milyonlarca insanın kökünü kazıma potansiyeli de dahil olmak üzere birçok zorlu konuya değindiler. Bu düşünürlerin çoğu 1960'larda, bütün insanlıktan söz eden evrenselci bakış açısından, insanların benzerliklerinin yanı sıra farklılıklarının önemini de kabul eden çoğulculuğa doğru yavaş yavaş yön değiştirdiler.

Bugünlerde, bu düşünürler "halk aydını" olarak adlandırılmaktadır. Bununla birlikte, "halk aydını" terimi 1980'lerin sonlarına kadar rağbet görmediğinden, kabul edecekleri ve bazen başvuracakları bir terimin -"sosyal yorumcular," hatta "sosyal filozoflar"- seçilmesinde fayda olabilir. Bazıları akademik çevrede olduklarından, uzmanlaşmış meslektaşlarından daha geniş kitleler için yazıyorlardı. Akademik uzmanlık alanlarının gereksinimlerine, akranlarının değerlendirmelerine ve "uzmanlar"la sınırlı konferanslara kuşkuyla bakıyorlardı. Bunun yerine, disiplinleri çaprazlaştıran ve yaygın insani kaygılara hitap eden çok önemli konuları inceliyorlardı. Fromm gibi pek çokları sistematik araştırmalardan kaçınarak ve ilgili uzmanlık alanlarını ve ana kaynakları atlayarak, hızla ve büyüleyici bir şekilde yazıyorlardı. Argümanlarını yeniden değerlendiriyorlar, bazen on yıllar içinde ilginç dönüşler yaparak yeniden şekillendiriyorlardı.

Fromm'un kuşağından "halk aydınları"nın bir arada tutan görüş barışçıl, hoşgörülü ve giderek küreselleşen sivil toplum görüşüydü. Bu görüş geçmişin acımasız savaşlarını ve nükleer savaş olasılığını lanetlendiği sürece, Fromm pek çok ünlü entelektüel ve eylemciyle ittifak yapabiliyordu. Yeni İsrail ulusu ve onun Arap komşularını kucaklama konusundaki suskunluğu için önlem almak üzere Hannah Arendt ile işbirliği yapıyordu. Fromm ayrıca barış ve silahsızlanma kampanyalarında, özellikle de Ortadoğu'da gerilimi azaltma mücadelelerinde Albert Einstein ile doğrudan temas kuruyordu. Yeni kültürel teorileri küresel olarak sorunlu noktalarda uygulamak için Margaret Mead ve onun

disiplinler arası çevresiyle beraber çalışıyordu. Columbia Üniversitesi'nde iken Fromm, her ikisi de yaygın kamusal sorunlara değinen, saygın sosyoloji bölümü ile Frankfurt Enstitüsü arasında bilimsel bir işbirliği geliştirdi. Bir şekilde, Theodor Adorno, tarihçi Richard Hofstadter, sosyolog Robert Lynd ve C. Wright Mills'i, savaş sonrası dünyasının korkuları, gericilikleri ve paranoyak politikaları konusundaki görüşlerini paylaşmak üzere bir araya gelmeye ikna etmişti.

Yaşamının bütün alanlarıyla Fromm hakkında bir kanıya varmak zordur, ama imkânsız değildir. Bilim insanlarının, Fromm'un yayınlanmış metinlerinden ortaya çıkan fikirleri üzerine odakları entelektüel biyografi çalışmaları oluşturmuştur. Çalışmalarının bir kısmı oldukça iyidir. Ama onlar Fromm'un kişisel hayatını ve entelektüel yönü tarafından şekillendirilmiş halini pek hesaba katmazlar. Bunun nedeni anlaşılabilir. Fromm üçüncü karısından, öldüğünde bütün kişisel mektuplarını yok etmesini istemişti. Neyse ki bu problemin çaresini bulmanın çeşitli yolları vardı.

Örneğin, Fromm'un eserlerinin çoğunda ortaya çıkan ve çok önemli olan “sosyal karakter” kavramı hakkında bildiklerimiz bunlardan biridir. En net şekildeki üç açıklama, 1932 yılı makalesi “Psikanalitik Karakteroloji ve Sosyal Psikolojiyle İlişkisi”, *Özgürlükten Kaçış* (1941) ve *Kendini Savunan İnsan*'dir (1947). Sosyal karakterin doğası üzerine daha aydınlatıcı formülasyonlarından birinde Fromm şöyle yazıyordu: “Karakter, insan enerjisinin asimilasyon ve sosyalleşme sürecine yöneltildiği bir şekil olarak tanımlanabilir... Karakter sistemi hayvanların içgüdüsel donanımının insani karşılığı olarak görülebilir.” Freud'un ya da yenilikçi içgüdüler ve kısıtlamalar paradigmasıyla karşılaştırılan sosyal karakterin doğasını açıklamak için Fromm şöyle yazıyordu: “Toplumsal olarak üretilen dürtüler belirli bir biçimde insanidir ve toplumsal şartların belli bir durumuna tepki olarak açıklanmalıdır, içgüdülerin ‘yüceltilmeleri’* olarak değil.” Bu Fromm'un en açık sosyal karakter açıklamasıydı. Peki, bu kavramın arka planında ne vardır?

---

* Kişi ve toplum için tehdit oluşturabileceğinden, toplumca onaylanmayan ilkel nitelikteki dürtü, eğilim ve isteklerin doğal amaçlarından çevrilerek, toplumca kabul edilebilir, hatta istenebilir kanallara yönlendirilmesidir

1930'ların sonlarında, Frankfurt Enstitüsü'ndeki son yıllarında Fromm meslektaşlarına yazdığı mektuplarında, Freud'un libido enerjisinin bireysel kişiliğin özünde olduğu önermesinden uzaklaşma eğiliminde olduğunu açıklıyordu. Kendisinin, Hitler şansölye olarak yönetime gelmeden önceki yıllarda, Alman işçilerinin toplumsal ve ekonomik dünyaları üzerine yapmış olduğu önemli çalışması bu çekincelerine katkıda bulunmuştu. Freud'a hakkını veren Fromm, bu çalışması sırasında, libido teorisine bir alternatif aramanın zorunlu olduğunu görmüştü. Fromm'un Frankfurt Enstitüsü'nden meslektaşları, Freud bile uzaklaşmışken onun ilk metinlerinin edebi üslubuna sadık kalmışlar ve kendilerini ihanete uğramış hissederek Fromm'un Enstitü'den çıkarılmasını istemişlerdi.

Horkheimer 1939'da onu Enstitü'den çıkardıktan sonra, Fromm kazançlı bir özel psikanaliz uygulaması geliştirerek geçinmeye başlamış, bu da onu ileride sosyal karakter kavramı haline alacak olan şeyi geliştirmek için özgürleştirmişti. *Özgürlükten Kaçış*'ı yazarken, yine libido dürtülerinin merkezियeti konusunda Freud'u sorguluyordu. Öncelikle benliğin Locke'un* boş levhası olarak doğmadığı sonucuna vardı. Fromm doğumda ve hemen sonrasında kişinin sosyalleştirilmiş bir birey haline geldiğini gözlemlemişti. Bu noktadan sonra benlik, bir tarafta kişinin eşsiz kişiliği ve duyguları ile öteki tarafta onu çevreleyen toplumsal koşullar arasındaki etkileşimler tarafından tekrar tekrar şekilleniyordu. Fromm, henüz tam anlamıyla olmasa da, sosyal karakter kavramını yavaş yavaş şekillendiriyordu.

Ömrünün geri kalanı boyunca bu kavramı, bazen daha bulanıklaştırarak, bazen de daha netleştirerek düzeltmeye devam etti. Bu esnada, önemli olan Fromm'un sosyal karakter kavramında libido dürtülerinin önemini hangi dereceye kadar kabul etmeye istekli olduğuydu. Zaman zaman sosyal karakter oluşumunda, özellikle de Frankfurt Enstitüsü'nde çalışırken geliştirdiği ilk formülasyonlarında, libido dürtülerine çok küçük bir rol veriyordu. Ama diğer zamanlarda, libido dürtülerinin, hatta daha genel anlamda insan enerjisinin, sosyalleşme sürecinde çok

---

* Bir 17. yüzyıl düşünürü olan John Locke tüm eserlerinde, gelenek ve otoritenin her türünden kurtulmak gerektiğini, insan hayatına sadece aklın rehberlik edebileceğini öne sürmüştür. Locke'a göre insan zihni doğuştan boş bir levhadır, daha sonra deneyimle dolar.

önemli olduğunu savunuyordu. Yani, 1940'lardaki yazılarından başlayarak, libido dürtülerine hâlâ sık sık (ama her zaman değil) ciddi bir önem veriyordu. Peki, böyle önemli bir konuda neden kısa sürede, oldukça kararlılık ve tutarlılıkla yön değiştirmişti? Sorulduğunda, kendi terapötik tekniklerindeki ve hastalarındaki değişikliklerin yenilenen formülasyonlarıyla yakından ilgisi olduğunu ve sosyal karakter öğelerini tekrar tekrar gözden geçirirken hastalarının ona öğretmenlik yaptığını savunuyordu. Klinik deneyimleri değiştikçe, kavram da değişti. Kısacası Fromm, uygulayıcı psikanalist olarak yaşamının, kişilik kuramcısı olarak yaşamından nasıl ayrılmadığını vurguluyordu. İki yaşam daima birbirine bağlıydı.

Örneğin, Fromm'un biyografik bilgi olmaksızın sosyal karakter formülasyonuna nasıl vardığını anlamak mümkün değildir. Fromm'un çalışmalarındaki amaç ve eylemleri anlamak, onun özel ve kişisel var oluşunu anlamayı gerektirir. Muazzam yazışmaları kişisel hayatının anlaşılmasında çok önemlidir. Ama karısından, öldüğü zaman bütün mektuplarını yok etmesini istemişti. Yazınsal vasisi Rainer Funk yazışmalarının imha edilmesine karşı çıktığında Fromm yumuşamış, Funk'ın mesleki mektuplarını arşivlemesine izin vermişti, diğer hepsi imha edilecekti. Ama Fromm'un hesap edemediği şey, mesleki mektuplarının çoğunun kişisel bilgiler de içerdiği, Fulbright ve Riesman'a yazdıkları gibi kişisel ve mesleki bütün mektuplarının sonunda çeşitli üniversite arşivlerine konacağıydı. Dahası, talimatlarına rağmen karısı tamamen kişisel olan mektuplarının büyük çoğunluğunu yok edememişti.

Kurtarılmış mektuplarına rağmen, Fromm'un 1934'ten önceki yazışmalarının bulunmadığı gerçeğinden kaçış yoktur, bu da önceki yıllarına ulaşmak için alternatif yaklaşımlar bulmayı zorunlu hale getirmektedir. Yaşlandığında Fromm teybe kaydedilen röportajlara rıza göstermişti. Bunlar *Hayal Zincirlerinin Ötesinde* (1962) kitabındaki bir makaleyle tamamlanmıştı. Hepsisi beraber genç Fromm hakkında çok şeyi ortaya koymaktadır. Büyümesini "kaygılı bir baba ve depresyona meyilli bir anneyle tek çocuk" şeklinde tarif ediyordu. Ebeveynleri, aileyi bir arada tutması için, bazen bilinçsiz bir şekilde ona güveniyordu. Fromm evdeki bu durumlardan dolayı yalnızlaşmış ve yabancılaşmış hissediyor ve kaçıp kurtulmaya ihtiyaç duyuyordu. Kendisi için bir düşünürün hayatına girişin kapısını açan ağırbaşlı ve samimi

akıl hocalarıyla Eski Ahit'ten pasajlar çalışırken nasıl huzur bulduğunu anlatıyordu. Esasında kendisi, yabancılaşmanın (sosyal karakter kavramı hakkında çok şey açığa çıkaran toplumsal ve duygusal nitelik) simgesiydi. Yabancılaşma, toplumsal şartların onun duygularını ve bütün iç dünyasını nasıl şekillendirdiğini ortaya koyuyordu. Kendi yabancılaşma duyguları Fromm'u daha mutlu ortamlara doğru yöneltiyordu. Bu, hayatının geri kalanında farklı koşullarda olsa da tekrarlanan bir durumdu.

Fromm'un Meksika'daki yirmi üç yılı (1950-1973) ikinci karısı Henny Gurland'ın intiharıyla başladı. Fromm'un bu trajediyi atlatması hızlı oldu, çünkü üçüncü karısı Annis Freeman'a âşık olmuştu. Aralarındaki kısa notlar ve daha uzun mektuplar her gün coşku ve neşeyle akıyordu, Fromm onları *Sevme Sanatı*'nı şekillendirmek için kullandı. Kitabının hikâyesi, milyonlarca okuyucunun rüyalarına, umutlarına ve özlemlerine hitap eden heyecan verici, inanılır ve somut bir kişisel aşk hikâyesine dayanıyordu. Âşık olan güçlü bir yazarın (sevgi peygamberinin) tutkusu ve sevinci bulaşıcı bir hal aldı.

Bir yandan Fromm ve Annis Meksiko City'de ve Cuernavaca yakınlarında bir aşk evliliğinin keyfini sürerken, diğer yandan Fromm kendi neo-Freudyen önermeleriyle bir psikanaliz kültürü oluşturarak ve farklı farklı öz geçmişleri olan çok sayıdaki Meksikalıyı psikanalist olarak yetiştirerek ülkeye psikanalizi tanıttıyordu. Bütün öğrencileri Fromm'un başkanlık yaptığı Meksika Psikanaliz Enstitüsü'ne kaydoldular. Fromm aynı zamanda yoksul bir Meksika köyü üzerine büyük bir araştırma projesi başlattı. Her iki girişimde de zaman zaman başkaları üzerinde baskı uyguladı. Bu durum Freud'un psikanalizin ilk yıllarındaki narsisizmine benziyordu. Her ikisi de kendilerini psikanalizin eşsiz fikirlerinin, kurumlarının ve geleneklerinin kurucuları olarak görüyorlardı.

Meksika psikanalizin gelişme yıllarında Fromm her zaman kendi gücünü ve etkisini tedbirli bir şekilde kullanmıyordu. Pek çok Meksikalının güçlü ve kararlı bir erkek lidere gösterdiği saygıdan yararlanıyordu. Fromm sosyal karakter üzerine fikirlerini Meksika Psikanaliz Enstitüsü iletişiminin, öğretiminin ve idari uygulamalarının temel dayanağı yapmaya eğilimliydi. Kavrama katılmayan ya da onu kendi klinik çalışmalarının merkezi yapmayan öğrencilere zaman zaman kızardı. Ona sadık olmaya me-

yilli olanlar ise Enstitü’de önemli pozisyonlarla ödüllendirilirdi. Olmayanlarsa kendilerini etkisiz ve güçsüz bir pozisyonda bulabiliyorlardı. Kuramsal olarak Fromm otoriteryanizmi andıran her şeyin kararlı düşmanıydı. Bu nedenle, bazen kendi bakış açısını ve değerlerini Enstitü’ye zorla kabul ettirmeye eğilim göstermesi şaşırtıcıdır.

Fromm Meksika’daki ikinci girişimi olan, yoksul bir Meksika köyünü inceleme projesinde de benzer şekilde davranmıştı. Başlangıçta, iki kültürel antropolog olan Theodore ve Lola Schwartz’ı işe almıştı; onlar geniş bir araştırma projesine girişmek üzere kendisine yardımcı olurken, köy hakkında da geçmişe ilişkin verileri toplayacaklardı. Niyeti, bütün köylülere içinde psikanalizle ilgili sorular bulunan uzun anketler doldurarak çeşitli konular hakkında onların tavırlarını ölçmektir. Anketler esas olarak Fromm’un işçilerin otoriterci tavırlarını ölçmek için Weimar Almanya’sında hazırlanmasına yardımcı olduğu anketlerin aynısıydı. Schwartzeler Fromm’a malum olanı söylediler: Çok ayrıntılı bir anket işe yaramazdı çünkü karşısındakiler yarı cahil ve yoksul köylülerdi, Alman projesinde ise daha eğitilmiş ve daha görmüş geçmiş işçilerle muhatap olmuştu. Asıl ihtiyaç duyulan şeyin, kendileri gibi antropologlar tarafından köylüler arasında doğrudan alan araştırması yapılması olduğunu belirttiler. Fromm ikna olmadı, ama Schwartzeler tartışmayı sürdürmenin bir anlamı olmadığını görüne kadar davalarından vazgeçemediler. Sonuçta bunun Fromm’un projesi olduğunu gördüler. Fromm, bunu nasıl yürüteceği konusunda tavsiye kabul etmiyordu.

Fromm onların yerine, kendisiyle mümkün olan her şekilde uyum sağlamaya kararlı olan, yetenekli, genç, sosyal bilimler araştırmacısı Michael Maccoby’yi işe aldı. Maccoby’ye psikanaliz uygulayarak onun üzerinde kontrol kurdu; bu psikanaliz Maccoby’nin hayatı hakkında bilgi edinmesini sağlayarak Fromm’a belli bir güç kazandırdı. Fromm, Maccoby’nin hem mesleki amiri hem de psikanalisti olarak psikanaliz mesleğinin ahlaki kurallarını çiğnedi ya da en azından esnetti. Schwartzelerin tersine Maccoby yine de Fromm ile çalışmaktan çok şey öğrendiği sonucuna vardı ve zamanla ikisi köy projesi üzerine bir kitabın ortak yazarı oldular.

Bu, Fromm’un hakkında yazdığı ve tiksindiği otoriterciliği ya da “totalizm”i benimsediği anlamına gelmiyordu. Hayatının büyük bir bölümünde, iyi bir topluma ilişkin yoğun, hatta pey-

gambersi vizyonları savunmuş ve bu vizyonların gerçekleştirilmesi için çabalamıştı. Bazen “iyi toplum”un “sosyalist hümanizm” dediği şeyde somutlaştığını görmüştü. Diğer zamanlarda, “sağlıklı toplum” -tüketimcilikten ve militarizmden kaçınan bir yönetim şekli- terimini devreye sokmuştu. Ama Meksika’daki peygambersi vizyonlarını ve hedeflerini tesis edebilmek için başkalarının işbirliği yapmalarını ve yardım etmelerini bekliyordu.

Albert Camus’nün 1951 yılında yazdığı klasik eseri *Başkaldıran İnsan* burada öğreticidir. Hayatının büyük bir kısmında, Fromm Camus’nün “başkaldıran”ını -var olan toplumsal ve siyasi düzenlemeleri eleştiren ve özgürlük alanını genişletmek isteyen aykırı ve zorlayıcı kişi- oynadı. Camus’ya göre bir birey ve bir toplum insan özgürlüğünü -Fromm’un yazılarında sürekli görülen bir tema- kısıtlayan geleneklerin peşinden gitmemeliydi. Ama Meksika Psikanaliz Enstitüsü ve köy projesindeki sıkıntılı dönemlerde Fromm bazen Camus’nün “devrimci” taraflarına -etrafındaki insanlar ve organizasyonlar üzerinde kontrol kurmak isteyen- özenirdi. *Özgürlükten Kaçış*’ın yazarının, genellikle Camus’nün “başkaldıran”ı olurken, Camus’nün “devrimci”sine de biraz benzeyebildiğini aklımızda tutmalıyız. O farklı vizyonları, huyları ve “yaşamları” olan karmaşık bir adamdı.

Hayatının büyük bir kısmında Fromm, bir yerden bir başkasına atlayarak, mesleki bir birliği bırakıp bir başkasına katılarak ya da yeni bir tane yaratarak, kavramsal ve klinik yaklaşımlarını değiştirerek, bir yakın arkadaşlık ya da yatak partnerinden bir başkasına geçerek hayal kırıklıklarına ve zorluklara tepki gösterdi. Burada bir azim vardı. Fromm zorlu bir durumun onu felç etmesine pek izin vermezdi. Mantıksız, narsisist ve istikrarsız olsa da, genellikle sonuçta kendisi için daha işlevsel, üretici ve uyumlu şartlar oluştururdu. Bu ikilik hayatının merkezi temasıydı. Özellikle David Riesman Fromm’un ciddi hastalıklarına rağmen girişkenliğinden, “küçük bir yolla bile olsa, barış ve gerçekçiliğe hizmet edebilecek bir konuşma yapılacak ya da bir makale yazılacaksa bunu sürdürebilmek için” zorlu işleri üstlenmesinden söz ederdi. Tarzı sert ve çirkin olsa bile, görev ne kadar güç olursa olsun ona güvenileceğini vurgulardı Riesman.

Fromm’un değişen eğilimleri ve davranışları, mecazi anlamda duygusal üçgen olarak şeklinde açıklanabilir. Duygusal üçgen, coşku, depresyon ve marjinalliği temsil etmektedir. Bu üçü

Fromm'un, hayatının geri kalanında da farklı şekiller ve şartlarda tekrarlanan çocukluk mücadelesi hakkında çok şey söylemek için önemliydi. Bazı klinisyenlerin aileler ve diğer gruplarda gördükleri, iki kişinin üçüncüye karşı birleştiği üçgen yapıya benzenen bu durum benlik içindeki üçgenleşmeydi.

Fromm ve ona yakın olanlar için, belli bir durumda bu üç köşeden hangi ikisinin egemen olacağını, hangisinin ikincisiyle ittifak yapıp üçüncü üzerinde egemenlik kuracağını önceden tahmin etmek zordu. Birinci köşe olan coşku, klinisyenlerin de kolaylıkla "hipomani" -sınırsız enerji, azalan özyönetim hali ve toplumsal olarak uygunsuz söylemler ve eylemler- olarak nitelendirdikleri şeyi içeriyordu. Bu teşhis Fromm'u anlamak için yetersiz kalır. Onun coşkusu, aşırı neşeli, ama çok da istikrarsız olmayan bir mizacı yansıtıyordu. Sonsuz mutluluk ve haz, ufuk açıcı tartışmaların, lezzetli yiyeceklerin, sınırsız eğlence ve kaliteli şarap stoklarının üzerine kurulan pek çok partisinde barırdı. Fromm'un üçüncü karısı Annis'e yazdığı yoğun, sık, doğal ve sevgi dolu mektupları da bu güçlü coşkunun ifadeleriydi, ama klinik düzeyde bir kaygı nedeni değildi. Aynı derin mutluluk ve hoşnutluk, Fromm brendi ve puro eşliğinde en sevdiği klasik plaklarını dinlerken de söz konusuydu. Bu mektuplardan birinde Fromm Annis'e, güzel yaşanan bir hayatın, bazen tedbirin bir yana bırakılmasının gerektiği, coşkulu bir var olma hali olduğunu söylüyordu.

Tehlikeli tarafı, onun coşkusunun zaman zaman güvenli sınırları zorlamasıydı. Örneğin, koroner atardamar hastalığı çekse de, Fromm kardiyologların öğütlerini göz ardı ediyor ve kolesterolü yükselten yiyecekler yiyordu. Ortodoks Freudyen psikanaliz topluluklarına karşı yaptığı çıkışların tedbir sınırlarını zorladığını da unutmayın. Horkheimer Alman işçileri çalışmasının bulgularını yayınlamayı reddettikten sonra Fromm Frankfurt Enstitüsü'ne karşı da büyük bir öfke besliyor gibi görünüyordu. Bu örneklerle Fromm'un duygularını ve davranışlarını "hipomanik" olarak etiketlemenin bir faydası olmasa da, bazen belli belirsiz bir manik eğilim gösteriyordu kuşkusuz.

Fromm'un duygusal üçgeninin ikinci köşesi annesinin de özelliği olan bunalımlı ruh haliydi. Umut vaat eden genç ressam kadının erken ölümünden, bazı hastalarının intiharlarına ve ikinci karısının ölümünün bıraktığı kişisel acıya kadar, hayatına giren intiharlar omuzlarında büyük bir ağırlık yapmıştı. Hayatın-

daki büyük hastalıklar da moral bozucuydu. Ayrıca 1960'ların başlarına kadar Fromm'un küresel bir nükleer savaş çıkacağına emin olması onda büyük bir umutsuzluğa neden olmuştu.

Marjinallik duygusu iç üçgenin üçüncü köşesini kaplıyordu. Aşırı coşku ve depresyon genellikle bireye özgü olup ağır bir genetik bileşen taşıırken, marjinallik ve yabancılaşma büyük ölçüde toplumsal durumlardan kaynaklanmaktadır. Ailesi evliliklerinin mutsuzluğunu hafifletmek için duygusal olarak ona sarıldıklarında Fromm ailesinden soğuyordu. 1930'ların sonlarında, Fromm Frankfurt Enstitüsü'nden kovulduğunda kendisini reddedilmiş ve kötü hissetti. Sadece Ortodoks psikanaliz topluluklarından değil, neo-Freudyenler tarafından yönetilen topluluklardan da çıkarıldığı zaman bu duygu tekrarladı. Bu durumlarda Fromm kendisini, tüketiciliğin ve savaşçı değerlerin rağbette olduğu bir dünyanın arka planında görüyordu.

Bu üç köşe, gidişatlarında istikrarlı ve öngörülebilir olsalardı, üçgen şeklindeki duygusal hayat önemli sıkıntılar yaratmayabilirdi. Ama Fromm'un durumunda öyle olmadı. Bir gün bunalımlı ve bir kenara itilmiş hissediyordu. Bir başka gün yabancılaşma duygusu coşkusunu zayıflatılıyordu. Bununla birlikte arada sırada bu öngörülemez etkileşimler iyi çalışıyordu ve bu hep Riesen ya da Fulbright ile yemek yerken ya da Annis ile zaman geçirirken oluyordu.

Ayrıca, Fromm sıkıntılı ya da hüzünlü hissettiğinde duygusal üçgenin kenarlarında inşa ettiği bir dizi "dengeleyici"ye güvenirdi. En az dört tane birbiriyle etkileşimli, uzun vadeli dengeleyici vardı. Birincisi, düzenli, öngörülebilir bir günlük program sürdürüyordu. Lewis Mumford'a yazdığı gibi, "Aslında eskiden yaşadığım gibi yaşıyorum." Her güne otuz dakika yürüyerek, dört saat yazı yazarak, sonra bir saat meditasyon yaparak başlıyordu. Çabucak öğle yemeği yiyor ve öğleden sonraları -hastalarıyla klinik çalışmalar, yazma projeleriyle ilgili materyalleri gözden geçirme ve mektup yazdırma gibi- çeşitli işlere paylaşıyordu.

İkincisi, Fromm bir kere bir konuya yaklaşımını belirledikten sonra o konu hakkında enerjik olarak yazabiliyordu. Bu aynı zamanda sükûnetini korumasının da açıklamasıydı. Freud ve biraz da Marks'ın o konu hakkında ne yazdığını tespit ederek yeni bir kitaba ya da makaleye başlıyordu. Sonra, kendisinin o konu hakkında ne yazmış olduğunu gözden geçiriyor ve onu da dahil ediyordu. Fromm genellikle kendine gönderme yapardı. Eleş-

tirmenlerin geribildirimlerinden ya da yeni kanıtlardan ziyade, kendisinin önceki formülasyonlarından yararlanarak hızla yazardı, ama bu şekilde ister istemez derinliği ve ayrıntısı kısıtlanırdı. Neyse ki, Fromm'un ilk formülasyonları en etkilileriydi. Bunlar Frankfurt Enstitüsü'nde hazırladığı, sosyal karakter kavramını ve *Özgürlükten Kaçış*'ın temel bakış açılarını doğuran, parlak ve sorgulayıcı makalelerdi.

Fromm genellikle yazılarını düalizm (ikilik) -özgürlük ve otoriteryanizm, sevgi ve nefret, biyofili ve nekrofilî*, tüketim maddelerine "sahip olmak" ya da üretken bir benlik "olmak"-etrafında yapılandırıyordu. Bu düalizm yazılarını dengeliyor ve organize ediyordu. Bir dereceye kadar, bir zamanlar akıl hocası olan D. T. Suzuki'nin öğretilerini izliyordu. Kendi Zen Budizm varyasyonunda Suzuki, düşünmenin ikilik olduğunu öne sürüyordu. Fromm yazılarını düalizm açısından ele almış ve karmaşık meseleleri basitleştirecek şekilde konumlandırmıştı. Düalizm Suzuki ile uyumlu olsa da, olmasa da Fromm'un kitaplarını milyonlara erişilir hale getirirken, içeriğini de basitleştiriyordu. Böylelikle Fromm'un bir filozof olarak hayatındaki bir zayıflık, ciddi konuların küresel öğreticisi olarak hayatındaki gücüne katkıda bulunuyordu.

Üçüncüsü, Fromm her zaman, bazı yönleriyle Mable Dodge Luhan'ın Taos'taki topluluğuna benzer şekilde canlı entelektüel ve sanatçı grupları arayacaktı. Bunlar da ona, rahatlık ve belki biraz da mizah, hareketli ve destekleyici bir sosyal yaşam, yeni kavramların, kurumların ve klinik bakış açılarının test edileceği yararlı forumlar sağlayan dengeleyicilerdi. Bu gruplardan "hümanist" topluluklar olarak söz ediyordu. 1916 ve 1921 yılları arasında Fromm, Frankfurt Enstitüsü'nde Haham Nehemia Nobel öncülüğünde, aralarında Martin Buber, Leo Baeck ve Gershom Scholem'in de olduğu küçük bir grupla İbranice İncil ile bağlantılı olan konular üzerinde aktif olarak çalıştı. 1930'larda Fromm neo-Freudyenlerin (Karen Horney, Harry Stack Sullivan ve Clara Thompson) toplantılarında önemli bir kişiydi. Fromm Locarno'daki yıllarında aralarında sosyal eleştirmen Ivan Illich, Leo Baeck Enstitüsü'nün emekli müdürü Max Kreutzberger ve İtalyan psikanalist Boris Luban-Plozza'nın da olduğu bir gruba katılmıştı. Bu grup Budizm'i, bir Yahudi devleti olarak İsrail'in

---

* Ölü sevicilik.

problemlerini ve Fromm'un en son d ualitesini (Sahip Olmak ve Olmak) tartişıyordu. Fromm bu tartişmaların altında yatan konunun genellikle "h umanist" bir toplumun doğası olduğunun farkındaydı. Bu neşeli ve anlayışlı meslektaş gruplarında iyi bir gelişim gösteriyordu.

Genel anlamda Fromm'un "h umanizm"den kastı, hastalarıyla olan çalışmasına kadar uzayan, içten ve şekfatlı bir bağlantıydı. Fromm'a göre terapötik bir ilişki, klinisyen ile hasta arasında derin bir arkadaşlık ve yakınlık kurduğu sürece yararlıydı. Başlanıta, bu arkadaşlığa "merkezi ilişkilik" -klinisyen ve hastasının birbirlerinin " zleri"ne duygusal olarak "aktıkları" bir durumdiyordu. Zamanla Fromm bu ilişkiyi hastalarıyla bir dans şekli olarak nitelendirdi. Her iki ifade de iyi ve h umanist bir klinik ilişkiden söz ediyordu. Fromm kendi klinik çalışmasının, bazı istisnalarla, kendisine yazılarıyla yaşadığı türden bir denge ve enerji kazandırdığını gördü.

Dördüncü dengeleyici olan ruhanilik belki de en  nemlisiydi. Fromm'un ruhaniliği benimsemesi peygamberimsi Musevilik, Hristiyan mistisizmi ve Zen Budizm'ine açılmasından kaynaklanıyordu. Ruhaniliği benlikte, ama hem benliğin, hem de toplumun ötesinde bir şey olarak görüyordu. Ama bu bir Tanrı'nın var olduğu temel dayanağını gerektirmiyordu. Fromm'a göre, doğa ve kişinin ruhaniliği, kişinin dünyaya doğru yönelimini yöneterek kişisel tavrını ve ilişkilerini şekillendiriyordu. Fromm'un ruhaniliği, kendisini peygambersel eğilimine bağlayarak özgürlük, adalet ve yaşam sevgisi çağrısını harekete geçiriyordu. En önemlisi de bu kalpten gelen bir istekti. Fromm ruhaniliğin en yoğun ve temel şeklini annenin yeni doğan çocuğuna koşulsuz sevgisinde bulmuştu. Yapılacak şey bu ruhaniliği bütün insan ilişkilerine genişletmektir. Fromm'un kafasındaki ruhanilik insanın ötesinde ve aynı zamanda insanın içindeydi. Temelde en içten ruhani arayış, kişinin hayatını dengeleyerek, yönelimini ve değerlerini sağlamlaştırarak benliğini sarmalar, korur ve temellendirirdi.

Fromm bir keresinde, dengeleyicileri sayesinde ailesinin evindeki "hasarı onarabilmek için elimden geleni yaptım" diye itiraf etmişti. Bu temel unsurlar olmasa, yaratıcı ve bilimsel üretkenliği ve siyasi eylemciliği  nemsizleşecekti. Belki de Erich Fromm'u hiç duymayacaktık. Fromm kendisinin en iyi klinisyeniydi.

İç çalkantıları kontrol etmek için dengeleme ya da başa çıkma stratejilerinin konumlandırılması sadece Fromm'a özgü bir şey değildi. Şiddetli depresyon, çeşitli psikozlar, aşırı narsisizm vb. psikolojik hastalık teşhisi konulanlar, varlıklarını daha işlevselleştirmek için hayatlarını dengeleyici stratejiler etrafında kurmaya çalışırlardı. Fromm'un stratejileri onun için işe yarıyor, sevinç ve coşkunun eşlik ettiği oldukça başarılı ve üretken bir kariyerin de kısmen nedenini açıklıyordu.

Dengeleyiciler ya da sosyal stratejiler, Fromm'a işkence edilecek olan kaygı ve belirsizliklerin üstesinden gelmekten fazlasını yapıyorlardı. 1950'lerin ortalarından sonlarına kadar bunlar iyice yerlerine oturduklarında, arkadaşları ve meslektaşları Fromm'un mizacında bir farklılık gördüler. Yumuşamış, daha az kırıcı, daha az narsist, daha hoşnut ve geçinmesi daha kolay biri olmuştu. İki zorlu evlilikten sonra iyi gidenini bulmuştu. Ama bu iç huzuru ve memnuniyet için ödenecek bir bedel olabilirdi. Fromm'un sertliği ve azmi, zorlu ve önemli meseleleri -otoriteryanizm, psikanalitik ortodoksluklar, savaş potansiyeli ve insanın şeytanlığı- üstlenme arzusuyla bağlantılıydı. Enerji kaynağı kısmen hoşnutsuzluğuna dayanıyordu. Artık daha az tedirgin ve kendisiyle daha uyum içinde olduğundan bazen risk almak için daha gönüllü görünüyordu. Örneğin psikanalist ve filozof yaşamının kısıtlamalarından kurtulup milyonlarca insanı eğiten kitaplar yazabildi. "Üçüncü Yol" için küresel bir hareket yaratmak üzere liderlik yeteneklerini ortaya çıkardı. İnsan evladının hayatta kalma meselesinde ABD başkanı tarafından ciddiye alınabildiğini görmüştü. Esasında Fromm geçmişinin kötülüklerini yenerken, bir dizi karmaşık ödünleşme yaşamıştı. Başarısının devamına -hatta belki daha da başarılı olmasına- rağmen, önceki, kavramsal olarak daha derin olan entelektüel şeyler bu ödünleşmede kaybolmuştu. Böylesine çok yönlü yaşamı olan birinden de başka türlü beklenemezdi.

Fromm her şeyi göz önünde bulundurunca, dengeleyici teknikleri inşa ettikten sonra ortaya çıkan daha gerilimsiz, hoşnut ve müşfik benliği tercih etmişti. Pek çoğumuz da bu sonucu isterdik. Burada alınacak ders, iç duygusal bozuklukların etrafına destekleyici sosyal unsurlar inşa edilecek olursa, zihinsel "anomaliler" in ve "patolojiler" in bazen azaltılabileceği, hatta yok edilebileceğidir.

Özetle Fromm, genellikle zorlu ailevi koşulların üstesinden gelmek ve kendi dönemine -ve tabii bizimkine- büyük ölçüde katkıda bulunmak için başa çıkma mekanizmaları ve farklı “yaşam alanları” kuran çatlak bir adamdı. Yirminci yüzyılın ortalarındaki on yıllarda, savaşın hiçbir şeyi çözmeyeceğini ve nükleer savaşın hepimizi öldüreceğini defalarca tutkuyla anlattı. Problem hâlâ devam ediyor. Savaş hâlâ anlaşmazlıklarla başa çıkmak için kullanılan başlıca araç. Nükleer silahlar hızla çoğalıyor. Yerleşik süper güçler, haydut devletler ve terörist gruplar hepsi kılıçla yaşamak için fazlasıyla istekliler.

Fromm kendi dönemi ve bizim dönemimiz için, hatları sevgiyle çizilmiş, hümanizm adını verdiği alternatif bir yol döşemeye yardımcı oldu. Hedef, yaşam sevgisinin ve herkesin kendi yaratıcı potansiyelini fark etmesinin, baskı, uyum ve yıkıcılık güçleri üzerinde hâkim olduğu, neşeli ve şefkatli bir toplum oluşturmaktı. Fromm bunu en iyi şöyle tanımlıyordu:

İnsanın gelişimi, bütünlüğü, onuru ve özgürlüğü üzerine işlenen bir düşünce ve duygu sistemidir bu; herhangi bir şeye doğru bir araç değil, insanın kendi içinde bir amaçtır, bir birey olarak değil de, tarihi bir katılımcı olarak aktif olma kapasitesidir ve her insanın kendi içinde tüm insanlığı taşıdığı gerçeğidir.